

ZAKLJUČAK

Proučavanje rukopisne građe na arapskom, turskom i perzijskom jeziku, pohranjene u zbirkama Bosne i Hercegovine, u korelaciji s analizom društveno-historijskog konteksta njenog nastanka, cirkulacije i recepcije, predstavlja ključni metodološki okvir za razumijevanje složenih odnosa između tradicije, inovacije i kulturne transmisije unutar islamske intelektualne baštine u Bosni. Ovakav interdisciplinarni pristup omogućava ne samo slojevitu analizu tematskih, žanrovskih i formalnih obilježja rukopisne produkcije, već i rekonstrukciju intelektualnih tokova te načina na koje su naučne, književne i duhovne tradicije islamskog svijeta bile prilagođavane, reinterpretirane i integrirane u specifične društveno-historijske okolnosti Bosne. Produkcija, cirkulacija i recepcija rukopisne literature u Bosni bila je najintenzivnija u periodu od 16. do 19. stoljeća, tokom kojeg su rukopisna djela bila centralni medij intelektualnog, kulturnog i religijskog života. Stoga rukopisi iz navedenog perioda predstavljaju trajne svjedoke kontinuiranog razvoja naučne i obrazovne djelatnosti, te vrijedne izvore koji reflektiraju lokalne specifičnosti, sinteze i transformacije unutar šire islamske civilizacijske matrice, doprinoseći na taj način dubljem razumijevanju složenosti i bogatstva kulturne baštine Bosne i Hercegovine.

Središnje mjesto u rukopisnoj produkciji i recepciji u osmanskoj Bosni, kako u sadržajnom tako i u funkcionalnom pogledu, zauzimala su djela posvećena razumijevanju, očuvanju i pravilnom prenošenju Kur'ana. Inače, kur'anski tekst predstavljao je osovinu oko koje su se tokom stoljeća formirale i razvijale gotovo sve naučne discipline unutar islamske civilizacije. Kao temeljni izvor islamske objave, Kur'an nije oblikovao isključivo teološke, pravne i etičke okvire islamske misli, već je potaknuo razvoj širokog spektra naučnih oblasti i disciplina. Njegove poruke postale su predmetom intenzivnog promišljanja, interpretacije i praktične primjene u najrazličitijim kontekstima, čime je otvoren prostor za formiranje i razgranavanje cijelog niza naučnih oblasti – od lingvistike, logike i filozofije, preko prirodnih i medicinskih znanosti, do matematike, astronomije i drugih. U tom procesu nauka se nije razvijala kao izdvojena aktivnost,

već kao integralni dio intelektualnog odgovora na Objavu, nastojeći uspostaviti sveobuhvatnije razumijevanje svijeta, čovjeka i njegove uloge. Discipline poput tefsira (tumačenja Kur'ana), fikha (islamskog prava), akaida (dogmatike) i tedžvida (pravilnog učenja Kur'ana) nastale su iz potrebe da se Božanska riječ razumije u njenom izvornom značenju, ali i da se ispravno interpretira, primjenjuje i sačuva kroz generacije. U tom procesu posebno mjesto pripadalo je lingvističkim naukama. Gramatika i leksikografija razvijale su se u neposrednoj vezi s kur'anskim tekstom, budući da je ovladavanje arapskim jezikom bilo ključ za religijsku, naučnu i administrativnu pismenost. Arapski jezik nije bio samo sredstvo komunikacije, već i simbol intelektualnog i društvenog autoriteta, a njegovo normiranje i institucionalno usavršavanje predstavljali su važan čin očuvanja duhovnog integriteta i naučne dosljednosti unutar šireg islamskog svijeta. Komplementarno s navedenim disciplinama, u bosanskohercegovačkim rukopisnim zbirkama prisutan je i respektabilan broj djela iz oblasti prirodnih nauka koji svjedoče o kontinuiranom zanimanju za matematiku, astronomiju, medicinu i druge prirodne nauke.

Zajednička odlika svih rukopisnih djela na orijentalnim jezicima, sačuvanih u zbirkama Bosne i Hercegovine, ogleda se u njihovoj izraženoj moralnoj i didaktičkoj funkciji. Etika, odnosno ahlak, ima temeljnu ulogu u svim islamskim naučnim disciplinama, budući da predstavlja duhovni i normativni okvir na kojem počiva cjelokupni intelektualni, kulturni i duhovni poredak islamske tradicije. U tom smislu, bez moralnog utemeljenja, discipline poput fikha, tefsira i hadisa, ali i oblasti kao što su astronomija, astrologija, književnost i druge nauke, gube svoju unutrašnju koherenciju i svrhu, jer usklađenost s moralnim načelima bila je neophodna za ispravno razumijevanje, tumačenje i primjenu islamskih učenja. Shodno tome, ahlak se pojavljuje kao univerzalna vrijednosna matrica koja prožima sve grane islamskih nauka tako što povezuje teorijska znanja s duhovnim i moralnim vrijednostima, oblikujući način na koji su ta znanja prenošena, razumijevana i korištena unutar zajednice. U tom svjetlu, rukopisna građa na arapskom, turskom i perzijskom jeziku ne svjedoči samo o bogatstvu i raznolikosti intelektualne produkcije, već i o trajnoj prisutnosti moralne dimenzije kao njenog unutrašnjeg temelja.

Upravo ta snažna etička utemeljenost omogućila je da rukopisna djela istovremeno ispune i važnu pedagošku funkciju. Bez obzira na to da li su nastajala unutar formalnih obrazovnih institucija ili u vaninstitucionalnim obrazovnim praksama, ona su oblikovana s namjerom da prenose znanje, potiču intelektualni razvoj i olakšaju njegovo usvajanje. Na taj način ova djela zadobivaju udžbenički karakter u najširem smislu te riječi, potvrđujući njihovu ulogu ne samo u očuvanju, već i u kontinuiranoj obnovi znanja i vrijednosti koje su bile ključne za duhovni i intelektualni život i razvoj zajednice. U skladu s tim, najzastupljenija djela u rukopisnim zbirkama BiH u najvećem broju slučajeva služila su kao obavezna literatura u bosanskohercegovačkim mektebima ili medresama i bila su čvrsto integri-rana u službeni obrazovni sistem. Ipak, iako su ta djela prevashodno nastajala za potrebe nastavnog procesa, mnoga od njih prevazilazila su okvir školskog štiva i postajala nezaobilazna literatura za širi krug čitatelja zainteresiranih za pojedinačne naučne oblasti. Tome svjedoči i široka rasprostranjenost, kao i veliki broj sačuvanih prijepisa istih djela, što dodatno potvrđuje njihovu popularnost i trajnu relevantnost. Njihovu dugotrajnu recepciju omogućavala je i činjenica da obrazovni sistem u Osmanskom Carstvu nije bio podložan čestim reformama niti je mijenjao nastavne programe i metodologije u kraćim vremenskim intervalima. Naprotiv, isti udžbenici i nastavne prakse nerijetko su se zadržavali desetljećima, pa čak i stoljećima.

U kontekstu osmanskog obrazovnog sistema bilo je važno da djela s kojima učenici dolaze u kontakt tokom školovanja ne budu samo (pre)nosio-ci znanja, već i odraz dominantnih naučnih, moralnih i estetskih vrijednosti svoga vremena. Stoga je ključnu ulogu u nastavnom procesu imala i ličnost učitelja, čija su erudicija, akribičnost, metodičnost i sposobnost interpretacije bili temeljni preduvjeti za uspješan obrazovni proces. U skladu s tim, usmena ili pismena tumačenja – šerhovi (komentari) – koje su učitelji iznosili u okviru predavanja, predstavljali su nezaobilazan segment nastavne prakse. Komentatori su nastojali temeljito razložiti i približiti učenicima kompleksne teme, prilagođavajući ih intelektualnim mogućnostima i potrebama obrazovnog konteksta. Odatle proizlazi i znatan broj komentatorskih djela prisutnih u bosanskohercegovačkim rukopisnim zbirkama, u

kojima su obuhvaćene gotovo sve naučne oblasti – od religijskih i pravnih nauka, preko jezičkih i logičkih disciplina, do književnosti. Komentatorska praksa predstavlja jednu od najznačajnijih dimenzija recepcije i transmisije znanja u orijentalno-islamskoj tradiciji, dok komentari – bilo da su u napisani u formi zasebnih komentatorskih djela, marginalnih bilješki, glosa ili kraćih napomena – odražavaju intenzitet, dubinu i složenost odnosa prema izvornom tekstu. Prisustvo komentara u rukopisima predstavlja pokazatelj njihove aktivne upotrebe i značaja u obrazovnoj i intelektualnoj praksi tog perioda. Zastupljenost određenog djela u nastavnom procesu, zajedno s njegovim komentarima, značajno je doprinosila i njegovoj široj i sveobuhvatnijoj recepciji, čineći ga dijelom intelektualnog habitusa zajednice.

Komentari, bili oni afirmativni, kritički, interpretativni ili oponentni, otkrivaju raznovrsne interese učenjaka, učitelja, učenika, ali i šireg kruga čitatelja u Bosni. Posebno je važna činjenica da su bošnjački autori komentara često ulazili u dijalog s frekventnim i autoritativnim djelima, potvrđujući time ne samo prihvatanje već i proaktivan doprinos globalnim tokovima islamske misli. Komentar se, u tom smislu, može shvatiti kao autentičan izraz intelektualnog susreta jednog autora s djelom koje komentira – kao proces u kojem se oblikuje nova misaona pozicija, često unutar jasno određenih epistemoloških i kulturnih okvira. Istovremeno, komentari omogućavaju uvid u dinamiku intelektualnog života, u način na koji su se tekstovi čitali, interpretirali, uspoređivali i, konačno, živjeli. O tome svjedoče i brojne marginalne zabilješke u rukopisima koje donose primjedbe, sugestije ili reakcije na određene dijelove teksta. U njima se, često, jasno razaznaje prisustvo ne samo prepisivača već i čitalaca koji su aktivno intervenirali u tekstualnu strukturu djela, bilo poređenjem s drugim primjercima, bilo iskazivanjem vlastitog stava, dopune ili ispravke. Ovi prateći elementi rukopisa nisu bili tek pomoćne bilješke, već su predstavljali dinamične alate u procesu učenja, tumačenja i prilagođavanja naučnih spoznaja specifičnim potrebama i okolnostima bosanskohercegovačke zajednice. Kroz njih se može pratiti kontinuitet prijenosa znanja, ali i kreativni doprinos bošnjačkih učenjaka u interpretaciji i primjeni nauka unutar okvira islamske intelektualne tradicije. Takve zabilješke dodatno potvrđuju

da prepisivanje, kao i samo čitanje rukopisa, nije bio mehanički čin, već kognitivni proces koji je uključivao pažljivo promišljanje sadržaja.

Uzimajući u obzir sve navedeno, nesporno je da rukopisna djela i tradicija u Bosni i Hercegovini, sa svojim bogatstvom jezičkih, tematskih i kulturnih slojeva, predstavljaju autentično i neprocjenjivo duhovno i materijalno naslijeđe koje čini osnovu za rekonstruiranje i ilustraciju naučnih, kulturnih i prosvjetnih prilika u određenim historijskim i kulturološkim kontekstima. Njihova analiza značajno doprinosi širem sagledavanju procesa formiranja kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine unutar kompleksnih historijskih matrica osmanskog i postosmanskog perioda, te na taj način rukopisi prestaju biti statični dokumenti, i postaju živi mediji intelektualne i duhovne komunikacije, koji su oblikovali kolektivni naučni i etički diskurs osmanske Bosne. Imajući u vidu kontinuitet rukopisne tradicije na prostoru Bosne i Hercegovine kroz gotovo pet stoljeća, zbirke rukopisa na arapskom, turskom i perzijskom jeziku danas predstavljaju dragocjeno i trajno naučno, duhovno, kulturno i materijalno naslijeđe, svjedočeći o višestoljetnoj intelektualnoj i kulturnoj historiji ovih prostora.

Analiza stručnih i naučnih radova baštinika ovog rukopisnog blaga pokazuje da je od kraja 20. stoljeća uočljiv porast primjene savremenih naučnih metodologija u obradi i interpretaciji rukopisne baštine Bosne i Hercegovine. Istraživači su počeli planski i sistematski pristupati ne samo tekstualnoj analizi samih rukopisa, već i proučavanju dodatnih, često marginalnih elemenata – kao što su marginalije, kolofoni, vlasnički zapisi i drugi prateći sadržaji – koji pružaju dragocjene informacije o društveno-historijskom kontekstu nastanka, korištenja i prenošenja ovih djela. Najznačajniji doprinos u ovom pravcu dali su bosanskohercegovački istraživači i naučnici okupljeni oko Orijeentalnog instituta i Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, ali i drugi domaći i međunarodni istraživači čiji su rezultati najčešće objavljeni u publikacijama poput časopisa *Prilozi za orijentalnu filologiju* i *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, te drugim relevantnim domaćim i stranim naučnim časopisima. Ovim pristupom rukopisna baština Bosne i Hercegovine afirmira se kao dinamičan prostor višeslojne kulturne i intelektualne transmisije, gdje se savremeni naučni diskursi, koji objedinjuju filološku preciznost, tekstološku analizu i poststrukturalne

interpretativne paradigme, koriste za dublje razumijevanje samih tekstova i složenih procesa njihove recepcije, prijenosa i transformacije unutar kolektivnog kulturnog pamćenja. U tom smislu, rukopisi se ne tretiraju više kao statični predmeti konzervacije, već kao živi mediji intelektualne i duhovne komunikacije u kojima se isprepliću tekstualni i komentatorski slojevi, marginalni zapisi, kao i autorski i prepisivački doprinosi, stvarajući tako bogatu i jedinstvenu mrežu kolektivnog diskursa.

Ova interpretativna paradigma jasno ukazuje na to da rukopisne zbirke nisu tek pasivni arhivi prošlosti, već dinamični prostori kontinuiranog učenja, reinterpretaacije i prenošenja kulturnih vrijednosti koje oblikuju identitet zajednice kroz generacije. Rukopisna građa Bosne i Hercegovine, u tom kontekstu, predstavlja vjerodostojnog svjedoka višestoljetne duhovne i kulturne historije regije koja je, iako smještena na periferiji Osmanskog Carstva, aktivno doprinosila njegovom civilizacijskom razvoju. Zahvaljujući savremenim projektima stručne obrade, digitalizacije, katalogizacije i naučne valorizacije, rukopisna građa izlazi iz zatvorenih depoa u javni i naučni prostor, postajući dostupna globalnoj istraživačkoj zajednici kao relevantan izvor za interdisciplinarna istraživanja pismenosti i kulturno-historijskih procesa u Bosni i Hercegovini, ali i u širem, transkulturalnom kontekstu.